

Adam Horbowski

Edukacja do dialogu potrzebą społeczną

Nauczyciel i Szkoła 1-2 (30-31), 41-48

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Adam Horbowski

Edukacja do dialogu potrzebą społeczną

Dzisiejsze czasy transformacji ustrojowej w pejoratywnym znaczeniu charakteryzuje głęboki kryzys dialogu w relacjach międzyludzkich. Kryzys ten dotyczy niemal wszystkich sfer życia, w tym także edukacji. Autorzy licznych prac pedagogicznych i socjologicznych niejednokrotnie zastanawiają się, czy współczesny kryzys edukacji nie jest w swej istocie kryzysem dialogu. Wydaje się więc, że współczesna rzeczywistość i aktualne stosunki międzyludzkie wymagają od człowieka umiejętności prowadzenia dialogu, który w chwili obecnej stał się nieodzownym elementem życia społecznego, politycznego i kulturalnego. W skutecznym dialogu upatruje się metody prowadzącej do porozumienia i współpracy na różnych płaszczyznach kontaktów życia społecznego. Zauważamy jednak, że wprawdzie dialog w świecie toczy się nieustannie i na różnych płaszczyznach, to stosunek człowieka do człowieka w chwili obecnej staje się coraz bardziej oschły, bardziej przedmiotowy niż personalny. Stąd też w rzeczywistości jesteśmy świadkami monologów bądź też dialogów pozornych.

Wielkim problemem współczesnej epoki staje się dialog między kulturami. Nie jest to dialog łatwy zwłaszcza, że w kulturze europejskiej istnieje silna tendencja do dominacji niektórych partii i ugrupowań politycznych, ras, nacji itp. Dlatego między innymi wynika stąd pilna potrzeba i konieczność uczenia dialogu. Znamienna w tym względzie jest wypowiedź B.Suchodolskiego, który stwierdził, że dialog staje się częścią programu edukacji, która winna uczyć rozumienia tolerancji, otwierania umysłu, a jednocześnie zapewniać wzajemne wzbogacanie tych wszystkich, których ów dialog dotyczy.¹ Zatem dialog powinien stwarzać okazje do powstania i kształtowania więzi, odczuwania solidarności, współpracy, poświęcenia i miłości między ludźmi.

Autorzy wielu opracowań dostrzegają, iż dialog społeczny niejednokrotnie zawodzi. Przyczyna tej sytuacji tkwi w braku przygotowania człowieka do jego podjęcia, a także w przedmiotowym traktowaniu spotkania z drugim człowiekiem. Stąd też obecna pedagogika ma podejmować starania mające na celu

¹ B.Suchodolski, *Edukacja permanentna rozdroża i nadzieje*, Towarzystwo Wolnej Wszecznicy Polskiej, Warszawa 2003, s.91.; W.Andrukowicz, *Edukacja Dialogu*, „Edukacja i Dialog” 1996, nr 9, s. 9.

zwiększenie roli dialogu w edukacji, poszukiwać wciąż nowych i bardziej skuteczniejszych metod wychowania, sprzyjających pełnemu rozwojowi człowieka, jego tożsamości, podmiotowości i autonomii. Wielu współczesnych pedagogów zwraca również uwagę na fakt, że w dzisiejszej szkole nadal panuje (...) wszechwładny duch monologu. Z ogromnym trudem przebija się przez bramy szkoły podmiotowy stosunek do ucznia, a także z wielkim mozołem toruje sobie drogę dialog.² Stąd też w codziennej pracy szkoły wyraźnie zauważa się, że dialog w wychowaniu i kształceniu dzieci, młodzieży i dorosłych zajmuje mało miejsca. Spotykamy się również licznymi przykładami niewłaściwego rozumienia tego pojęcia. W świadomości wielu nauczycieli nadal tkwi i funkcjonuje przekonanie, że treści nauczania uczeń winien przyswajać (...) z wykładów i podręczników.³ Nasuwa się również pytanie czy uczeń nie mógłby poznać tych treści i opanować drogą dialogu? Wydaje się, że to nowe spojrzenie, spojrzenie dialogowe na edukację i wychowanie pozwala widzieć współczesnemu wychowawcy w uczniu aktywnego partnera, poszukującego sensu działania poprzez nawiązanie relacji dialogowych z otoczeniem. Nasuwa się również myśl, że podstawą wszelkiej współpracy i partnerstwa grup społecznych w środowisku lokalnym jest właśnie partnerski dialog. Jest on istotnym czynnikiem integrującym mieszkańców „małych ojczyzn”. A jego zaistnienie w tych środowiskach może zapewnić jedynie właściwie zaprogramowany i odpowiednio realizowany program edukacyjny.

Niniejsze opracowania ma na celu zwrócenie uwagi czytelnika na potrzebę edukacji do dialogu jako istotnego czynnika kształtującego postawy obywatelskie mieszkańców środowisk lokalnych oraz warunkującego ich uczestnictwo w kulturze.

Szkoła współczesna w pełni może stać się miejscem edukacji do dialogu rodziców, nauczycieli i uczniów. Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla sześcioletnich szkół podstawowych i gimnazjów zwraca uwagę nauczycieli, aby uczniowie „kształtowali w sobie postawę dialogu, umiejętność słuchania innych i rozumienia ich poglądów; umieli współdziałać i współtworzyć w szkole wspólnotę nauczycieli i uczniów.”⁴ Fakt, że istotą człowieka jest ludzki kontekst, a unikalna natura ludzka jest wyrażana przez jego bycie innymi, narzuca to potrzebę wprowadzenia dialogu w obręb edukacji szkolnej. Tym bardziej, że dialog edukacyjny uwzględnia cały krąg podmiotów mownych bezpośrednio i pośrednio związanych z procesami kształcenia. Szczególnie dla tych procesów mamy do czynienia z formą dialogu rzeczowego. Jest on właściwy procesom poznawczym, których celem jest prawda. Natomiast dialog wychowawczy reali-

² Z. Śniczyński, *Zarys dydaktyki dialogu*, Kraków 1997, s.7

³ Tamże, 7-10

⁴ Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla sześcioletnich szkół podstawowych i gimnazjów, „Dziennik Ustaw” 1999, nr 4, s. 585.

zowany jest w dwóch formach: personalnej i egzystencjalnej. Występują one wyraźnie w pedagogice korczakowskiej. Pierwszy polega na wzajemnym „otwarcu” się partnerów w oparciu o podstawowe wartości wolności i dobra. Istotą drugiego dialogu jest „(...) oddanie swego „ja” do dyspozycji partnera, aż do poświęcenia własnego życia. Wartością właściwą dla tej formy dialogu jest miłość.”⁵

Nauczyciel realizując proces dydaktyczno-wychowawczy na różnych poziomach kształcenia może z powodzeniem i skutecznie blokować dialog poprzez rozkazy, nakazy, polecenia, groźby, ostrzeżenia, moralizatorstwo, podpowiadanie rozwiązań, pouczania itp.. Działania te w konsekwencji mogą doprowadzić do zahamowania płaszczyzny pozytywnej komunikacji.

Niejednokrotnie siła nacisku, jaką dysponuje i w praktyce wykorzystuje nauczyciel sprawia, że dziecko staje się bierne, podporządkowane, a jego orientacja podmiotowa zostaje zaburzona lub zahamowana. Wprawdzie nauczyciel pozornie osiąga efekty swoich działań manipulując podporządkowanym wychowankiem, jednakże przy znacznie zwiększonej sile nacisku rośnie w uczniu poważne poczucie zniewolenia. Słusznie zauważył J. Tischner, że w społeczeństwie totalitarnym jedynym usprawiedliwionym językiem był język monologu. Zbudowano wówczas swoisty system komunikacji przebiegający z góry do dołu. Informacje przekazywano z góry, natomiast z dołu były jedynie potwierdzane i akceptowane. Jak z powyższego wynika społeczeństwa totalitarne nie znały wówczas doświadczenia wyboru, a tym samym nie znały też doświadczenia wolności⁶.

Pojęcie dialogu ujmuje się w postaci ogólnych sformułowań. Jeden ze współczesnych nurtów filozoficznych nazywany jest filozofią dialogu, filozofią spotkania, „filozofią Ty”. Wprawdzie pojęcie dialogu ma wiele definicji i tworzą je reprezentanci różnych dziedzin wiedzy,(filozofii, teologii, psychologii, pedagogiki) to we wszystkich określeniach zwraca się uwagę na wymianę odmiennych myśli, doświadczeń i sposobów postrzegania rzeczywistości, na współdziałanie w zakresie poszukiwania wspólnego stanowiska przez partnerów reprezentujących odmienne przekonania.

Współcześnie zakres pojęcia dialogu nieco rozszerzono. Może występować w trzech znaczeniach, jako metoda, proces oraz postawa społeczna⁷. Przez metodę dialogu rozumie się sposób komunikacji międzyludzkiej za pośrednictwem rozmowy, która ma doprowadzić do zbliżenia stanowisk, wzajemnego zrozumienia, przekazu wartości i podjęcia współdziałania. Proces dialogowy jest drogą, która za pośrednictwem rozmowy pozwala na zrozumienie i zbliżenie partnerów, na

⁵ J.Tarnowski, *Pedagogika dialogu*, W: *Edukacja alternatywna. Dylematy teorii i praktyki*, Kraków 1992, s. 127.

⁶ J.Tischner, *Wychowanie do wolności*, Kraków 1991.

⁷ J.Tarnowski, *Na czym polega dialog?*, „Edukacja i Dialog” 1990, nr 3.

przekaz wartości. Porozumienie partnerów sprzyja zbliżeniu punktów widzenia, a także modyfikacji stylu życia. Natomiast postawa dialogowa jest swoistą cechą osobowości człowieka polegającą na gotowości do podjęcia dialogu z każdym napotkanym człowiekiem. Jest ona stałym dążeniem do poznania innych ludzi poprzez rozmowę. Jest to cecha nieodzowna animatorom kultury, nauczycielom, politykom, a także członkom samorządów lokalnych.

W tradycyjnym rozumieniu dialog jest pojmowany jako: „1) rozmowa zwłaszcza dwóch osób, 2) forma wypowiedzi literackiej w postaci rozmowy dwóch lub więcej osób”⁸. Jest to określenie nieco przestarzałe. Dla większości ludzi dialog kojarzy się z rozmową – wymianą zdań między dwoma osobami.

Dla potrzeb refleksji pedagogicznej przyjęto trzy znaczenia dialogu wymienione wcześniej.

Jednak nie zawsze to musi być dialog. Jerzy Grzybowski zwraca uwagę, że dialog można prowadzić nie tylko z drugim człowiekiem, lecz także z Bogiem i samym sobą.⁹ Dostrzega on w dialogu metodę porozumienia się ludzi ze sobą. Wymiana myśli w dialogu powinna prowadzić do zrozumienia i dostrzegania w poglądach innych szanse własnego rozwoju. Podkreśla, że prawdziwy dialog pozwala na zrozumienie samego siebie i otaczającej nas rzeczywistości.¹⁰

Swoiste wyjaśnienie istoty dialogu ukierunkowane na działania wychowawcze proponuje Wincenty Okoń. Przyjmuje, że dialog to „forma likwidowania konfliktów wychowawczych i poszukiwanie wspólnego stanowiska. Wymaga poznania i rozumienia przedmiotu dialogu oraz racji obu stron, a zarazem przewzięcia postawy egoistycznej”¹¹. Z przytoczonej wypowiedzi wynika, że jednym z warunków skutecznego dialogu jest wiedza o jego przedmiocie. Nieco odmienne widzenie dialogu przyjął Michał Kawecki, który zakłada, że dialog, a zwłaszcza dialog z dzieckiem jest czymś więcej niż zwyczajną rozmową. Jest świadectwem bliskości i wierności drugiego człowieka zwłaszcza, kiedy dziecko czuje się zagubione w sprawach dla niego niezrozumiałych i budzących lęk.¹² Wspomniane widzenie dialogu wprowadza w jego istotę elementy edukacyjne i emocjonalne. Natomiast Krzysztof Wieczorek traktuje dialog jako rozmowę przyjmując, że partnerzy dialogu nie muszą się zgadzać ze sobą pod każdym względem. Partner dialogu nie wszystko musi odrzucić i nie wszystko zaakceptować. Może być przeświadczony, że druga strona nie ma racji, a mimo tego nie uchyla się od dialogu. Ma to miejsce wówczas, kiedy za ważniejsze i cenniejsze

⁸ *Mały słownik języka polskiego, red. S.Skorupka, Warszawa 1968, s.115.*

⁹ J.Grzybowski, *Wprowadzenie do dialogu, Kraków 1997, s.15.*

¹⁰ *Tamże, s.14.*

¹¹ W.Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny, Kraków 1996, s.53.*

¹² M.Kawecki, *Obszar dialogu, „Edukacja i Dialog” 1994, nr 5.*

od trwania przy własnym zdaniu uważa się poszukiwanie prawdy wszelkim dostępnymi drogami¹³.

Dialog obecny jest w kulturze od zarania dziejów.¹⁴ Źródła dialogu sięgają filozofii starożytnej – dialogu edukacyjnego Sokratesa, filozofii Arystotelesa i myśli filozoficznej Platona. Ten ostatni zwrócił uwagę, że myślenie jest dialogiem duszy z samym sobą. Problematykę dialogu rozwijał również św. Augustyn w *Confessiones*, który zwracał uwagę na jego praktyczne znaczenie i teoretyczną doniosłość. Do twórców filozofii dialogu zaliczyć należy Ludwika Feurbacha (1804 – 1872), Franza Rosenzweiga (1886 – 1929), Martina Bubera (1878 – 1967), Ferdinanda Ebnera (1882 – 1931), Gabriela Marcela (1889 – 1973), Emanuela Lewinasa (1906 – 1995).

Zasadą filozofii L. Feurbacha stał się dialog człowieka z człowiekiem. Przyjmował, że filozofia to nauka praktyczna, określająca życie jednostki i społeczeństwa. Człowiek w jego poglądach okazał się istotą *dialogiczną* – zmysłową i cielesną, realizującą określone potrzeby. Konkretność i rzeczywistość człowieka ujawnia się w dialogu odbywającym się między *Ja i Ty*¹⁵. Następny przedstawiciel filozofii dialogu F. Rosenzweig przyjmował, że nowe myślenie, czyli myślenie dialogiczne cechuje się tym, że w jego horyzoncie centralne miejsce zajmuje drugi człowiek oraz relacje nawiązujące się z moim Ja i osobą Drugiego¹⁶. Istota koncepcji dialogicznej M. Bubera opiera się na założeniach, że byt ludzki realizuje się w relacjach *Ja i Ty*. Według niego człowiek może funkcjonować bez dialogu, jednak ten, kto nigdy nie spotkał jakiegoś *Ty*, nie jest istotą prawdziwie ludzką. M. Buber przyjął założenie, że człowiek z natury *Homo dialogus*, oznacza to, że osoba ludzka nie może realizować się bez wspólnoty z ludzkością, tworzeniem z twórcą. Dialog istoty ludzkiej polega na wzajemności i odpowiedzialności. Ta ostatnia istnieje zawsze tam, gdzie pojawia się rzeczywistość odpowiedź na głos człowieka. M. Buber zwrócił uwagę, że ten, kto wkracza w *uniwersum* dialogu, poddaje się znaczne ryzyko z uwagi na fakt, iż relacja *Ja – Ty* wymaga absolutnego otwarcia. Ja jest w tej relacji narażone na odmowę lub całkowite odrzucenie. W przypadku relacji pedagogicznej, musi pojawić się zdarzenie przeżywane przez dwie osoby, w którym jedna ma być aktywna. Z tak pojmowanej filozofii dialogu wynikają wskazania dla praktyki edukacyjnej. Stąd w dialogu edukacyjnym wyróżnia się trzy typy: dialog jako metoda – sposób dążenia podmiotów do wspólnego zrozumienia się; dialog jako proces, który

¹³ K. Włoczorek, *Dwie filozofie spotkania*, Katowice 1990, s.8.

¹⁴ J. Szmyd, O niektórych właściwościach filozofii współczesnej, W: (Red.) J. Szmyd, *Wstęp do filozofii*, Wybór tekstów, Kraków 1986, s. 118.

¹⁵ L. Feuerbach, *Wybór pism*, t. III, *Zasady filozofii przyszłości*, tłum. J. Krzemieniowa, M. Kwieciński, Warszawa 1988, s.88.

¹⁶ J. Tarnowski, *Dialog z młodymi*, „Communio” 1983, nr 4.

ma miejsce w momencie urzeczywistnienia metody, uświadomienia wspólnoty zadań; dialog jako postawa, co oznacza gotowość otwierania się na rozumienie, zbliżenie i współdziałanie.¹⁷

Podstaw edukacji do dialogu należy szukać w rodzinie, która stanowi integralną część każdego społeczeństwa. Należy pamiętać, że podstawowym warunkiem prowadzenia skutecznego dialogu jest jego autentyczność. Ma ona miejsce wtedy, gdy uczestnicy dialogu określoną rzeczywistość przeżywają bardzo intensywnie w pełnej harmonii z wewnętrznym osobistym nastawieniem¹⁸. Treść pojęcia dialog jest ściśle związana z terminem tolerancja, o czym często zapominają rodzice i wychowawcy. Jeszcze jednym warunkiem dialogu związanym ściśle z terminem tolerancja, jest pełna akceptacja partnera dialogu, co oznacza przyjęcie go takim, jaki jest, z jego wadami i zaletami. Potrzeba dialogu wędruje z człowiekiem przez wszystkie okresy jego rozwoju – dzieciństwo, młodość i dorosłość.

W warunkach transformacji ustrojowej, społecznej, politycznej, ekonomicznej i kulturowej upowszechniło się wiele nowych terminów. Jednym z nich jest określenie „negocjacje”, oznacza ono „uzgadnianie wspólnego stanowiska lub warunków umowy dwóch i więcej stron o odmiennych poglądach albo interesach, prowadzone przez ich przedstawicieli.”¹⁹

Joanna Rutkowiak stwierdza, że „dla negocjacji jako odmiany dialogu istotne są pytania i odpowiedzi sformułowane przez nauczycieli i uczniów oraz przez inne możliwe „podmioty” dialogu, odzwierciedlające różnice zdań, jakie istnieją między nimi, a także wysiłki zmierzające do poczynienia ustaleń, które mogliby zaakceptować wszyscy uczestnicy rozmów.”²⁰ Analiza czynności negocjacyjnych pozwala w nich wyodrębnić trzy zasadnicze formy: dialog, dyskusję, rozmowę. Wspomniana autorka przyjęła, że „dialog oznacza ideę wymiany myśli, jaka może być realizowana przez dyskusję „szkolną”, dyskusję „nieszkolną” – właściwą – oraz przez rozmowę”²¹. Terminy dyskusja „szkolna” i „nieszkolna” mają charakter umowny. Wynika to z faktu, że dyskusja występuje w instytucjach poza systemem edukacji. W przypadku dyskusji realizowanej w warunkach szkoły jest ona poddana zniewalającemu wpływowi prowadzącego. Natomiast w dyskusji pozaszkolnej prowadzący jest zazwyczaj ekspertem danego tematu i cieszy się uznaniem uczestników.

Dotychczasowy system oświaty kształcił człowieka oświeconego, który bardzo rzadko rozwiązywał problemy, podejmował samodzielne decyzje, wykonywał

¹⁷ K. Wieczorek, *op. cit.*, s. 8-10

¹⁸ U. Ostrowska, *DIALOG w pedagogicznym badaniu jakościowym*, Kraków 2000.

¹⁹ Słownik wyrazów obcych, Wydawnictwo Europa, Wrocław 2004, s. 300.

²⁰ J. Rutkowiak, *O dialogu edukacyjnym. Rusztowanie kategorialne* W: *Pytanie dialog wychowanie*, Red. J. Rutkowiak, Warszawa 1992, s. 34 i nast.

²¹ J. Rutkowiak, *op. cit.*, s. 34

ryzykowne działania, zdobywał on wyłącznie wiedzę encyklopedyczną²², a także posiadał ograniczone umiejętności podejmowania dialogu negocjacyjnego. Proces transformacji ustrojowej postawił przed dorosłymi nowe wymagania oraz konieczność przewartościowania wielu pojęć. Potrzebną umiejętnością społeczną okazała się umiejętność prowadzenia dialogu negocjacyjnego. Stąd też nasuwa się potrzeba w edukacji przygotowania dorosłych do prowadzenia dialogu negocjacyjnego.

Analiza programów szkoleniowych związków zawodowych²³ pozwoliła na odrębnienie tematów szkolenia pracowników przysposabiającego ich do negocjacji z pracodawcą. A oto niektóre tematy realizowane w trakcie szkolenia:

- Komunikowanie się z „drugą stroną” – jak mówić, aby być;
- rozumiałym;
- Jak aktywnie słuchać;
- Wspólnota interesów uczestników dialogu;
- Negocjacje (wskazówki do negocjowania);
- Kiedy nie podejmować negocjacji?

Są to przykłady tematów możliwych do realizacji w ramach pozaszkolnych form oświaty dorosłych.

Wprawdzie zbyt pobieżna analiza dokumentów i ich zawartości merytorycznej nie pozwala na daleko idące konkluzje ani uogólnienia to niemniej jednak można stwierdzić, że przedstawiony problem wart jest uwagi w świetle dokonujących się zmian w szkołach dla dzieci i młodzieży oraz w kształceniu pozaszkolnym. Problem ten wymaga pogłębionych badań oraz refleksji, aby sprecyzować zasady przebiegu dialogu pomiędzy organizatorem procesu dydaktyczno-wychowawczego (nauczycielem, animatorem kultury, instruktorem) z uczniem, uczestnikiem kursu, wykładu, odczytu czy też studentem trzeciego wieku. Zapewne wydaje się, iż powinna to być komunikacja wielokierunkowa w przesyłaniu informacji, ma to być rzeczywisty dialog w procesie, którego nikt nie zajmuje z góry pozycji dominującej, a o jej prawdziwej pozycji decydują przede wszystkim argumenty merytoryczne, a nie formalne. Taki dialog może w poważnym stopniu angażować uczniów – uczestników do poszukiwania różnych źródeł informacji, zachęcać do konfrontowania sprzecznych stanowisk, prowokować do odkrywania prawdy, kształcić postawę badawczą i światopogląd, a także w pełni rozwijać zainteresowania i zdolności poznawcze. Tylko dialog oparty na wzajemnym równoważnym porozumieniu się może sprzyjać rozważaniu argumentów logicznych i irracjonalnych, naukowych i pozanaukowych. Dla-

²² J.Koziński, *Człowiek wielowymiarowy*, Warszawa 1996, s. 32 i nast.

²³ Analizę poddano program szkolenia Związku Zawodowego Pracowników PKP za rok 2003.

tego szkołą i placówki wychowania pozaszkolnego mogą stać się jednym z najważniejszych miejsc przekazywania sobie myśli, a kształcenie najważniejszym procesem porozumiewania się.

1. Edukacja w współczesnej zreformowanej szkole i placówkach kształcenia ustawicznego ma:
 - poszerzać horyzonty myślowe, stymulować rozwój osobisty i społeczny uczniów,
 - przygotować do uczestnictwa w życiu społecznym opartym o rozwinięte umiejętności wzajemnej komunikacji.
2. Dialog jest wartością humanistyczną, jest koniecznym warunkiem partnerstwa i współpracy w lokalnych środowiskach, jest też konieczny do współistnienia kultur. Znamienne jest sformułowanie Raportu Klubu Rzymskiego z którego wynika, że „jeśli zależy nam na przeżyciu, jesteśmy zobowiązani do rozwijania nieograniczonego, dialogicznego i synergetycznego myślenia tak w sferze ekologicznej i ekonomicznej, jak i etycznej.”²⁴
3. Współzycie (współpraca i partnerstwo) człowieka z innymi ludźmi wymaga umiejętności prowadzenia wzajemnego i równoważonego dialogu. Współpraca międzyludzka oparta o racjonalny dialog sprzyja uspołecznieniu jednostki, a tym samym zapewnia rozwój społeczeństwa.
4. Treść pojęcia dialog konstytuują terminy: rozmowa lub komunikacja międzyludzka, otwarcie się na drugiego człowieka, rozumienie potrzeb partnera, dążenie do zbliżenia stanowisk i wspólnota celów działania.

²⁴ A.King, B.Schnaider, *Pierwsza rewolucja globalna. Jak przetrwać? Raport Rady Klubu Rzymskiego*, Warszawa 1992, s.25.